

РЕЦЕНЗІЇ

Рецензія на: Отрощенко І. В. На шляху до Великої Монголії (панмонгольський рух у 1920–1930-ті роки). – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського, 2011. – 456 с.

Слово “панмонголізм” знайоме кожному зі шкільної лави – принаймні з епіграфа до “Скіфів” Блока, взятому з однойменного вірша Володимира Соловйова. Що ж реально приховано за цим “диким” (за виразом російського філософа) словом, знає мало хто. Відповідь на це питання дає ґрунтовна монографія доктора історичних наук Іванни Віталіївни Отрощенко, провідного наукового співробітника Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України. Ця книга – плід багаторічної праці дослідниці, копіткого штудіювання документів в архівах Москви й Улан-Уде, поїздок до Монголії та Бурятії. Це також логічне продовження попередньої монографії І. В. Отрощенко “Роль буддійської церкви у національно-визвольному русі Монголії (1905–1911)” (К., 2005).

Книга І. В. Отрощенко присвячена змаганням монгольських народів (халхамоголів, бурят-монголів, баргутів тощо, та культурно споріднених з ними тувинців), які на початку ХХ ст. були розділені між двома імперіями – Цінським Китаєм та Росією, за національне визволення та возз’єднання в єдиній державі – Великій Монголії.

Монографія складається з п’яти розділів. У першому розділі, присвяченому відродженню панмонгольської ідеї в ХХ ст., викладено історію терміна “панмонголізм” від його винайдення В. Соловйовим (у якого він стосувався уявного об’єднання “жовтої”, тобто монголоїдної, раси) до усталеного вжитку в сучасному значенні, а також розвиток панмонгольського руху від поміркованих закликів відроджувати й розвивати національну культуру до політичних проєктів. Кожен із чотирьох наступних розділів присвячено одному з основних регіонів за межами МНР (Зовнішньої Монголії), охоплених панмонгольським рухом: Сіньцзяну, Туві, Внутрішній Монголії та Барзі, Бурятії. Така структура роботи дозволяє зосередитися на подіях кожного регіону окремо, проаналізувати їх з урахуванням його специфіки (для Сіньцзяну, наприклад, необхідно враховувати стосунки монголів із тюркомусульманським оточенням, для Туви – подвійну ідентичність її корінного населення як тюркського за мовою і монгольського за культурою тощо).

Авторка переконливо показує, що прагнення до возз’єднання охоплювали всі прошарки суспільства – і неписьменних скотарів-аратів, і вчених лам, і стару аристократію, і новонароджену національну інтелігенцію. Більше того, серед прихильників панмонголізму були й “білі” – наприклад, отаман Г. Семенов чи барон Р. Унгерн фон Штернберг, – і “червоні” діячі Монголії та Бурятії – Х. Чойбалсан, І. Архінчєєв, Е.-Д. Ринчіно та ін. У книзі розкрито різні аспекти боротьби за всемонгольське возз’єднання – культурний, політичний, дипломатичний, військовий. Панмонголізм існував не лише на папері чи в головах купки мрійників. Він надихав на збройну боротьбу, про що свідчать докладно описані І. В. Отрощенко повстання в Туві – Хемчицьке (1924 р.), інші повстання 1930-х років, повстання в Барзі (1928 р.) тощо. Останнім виходом для багатьох тувинців і бурятів стала еміґрація до МНР, яка набула масового характеру. Проте довгі руки радянських спецслужб

знаходили втікачів і там. Найтрагічнішою сторінкою цих подій став добре висвітлений у праці геноцид монгольських бурятів (с. 380–389).

У досліджуваній період монгольські народи опинилися в полі зіткнення інтересів трьох могутніх геополітичних гравців: Росії, Китаю та Японії (хоча Китай у цей період сам був політично розколотий, його розміри й величезне населення змушувало з ним рахуватися). Кожному з них доводилося мати справу з панмонгольським рухом – використовувати його задля власної мети або боротися з ним різними способами.

І. В. Отрощенко аргументовано доводить, що і СРСР, і комуністичний Китай на практиці продовжували щодо монгольських народів політику своїх попередників – Російської та Цінської імперій. Ця політика була спрямована, в кінцевому підсумку, на розділення та асиміляцію підкорених етнічних груп. Пролетарський інтернаціоналізм як у радянській, так і в китайській (маоїстській) редакції виявився в кращому разі утопією, в гіршому – прикриттям для загарбницької та імперіалістичної політики. Цинічно маніпулюючи правом народів на самовизначення, комуністичні політики легко жертвували інтересами монголів, баргутів, бурятів і тувинців заради світової революції або інших геополітичних цілей. Зокрема, в монографії розкрито, як шляхом маніпуляцій було відірвано Урянхайський край (Туву) від Монголії та створено маріонеткову народну республіку під радянським протекторатом (с. 113–136); як із бурят-монголів – органічної частини монгольського етносу – було сконструйовано окрему націю, як для цього з одного з бурятських діалектів було штучно створено окрему мову (с. 325–354). Усе це прикривалося позірною турботою про розвиток “соціалістичних націй”; проте прогресивні на перший погляд заходи, зокрема реформи писемності, на практиці нерідко призводили до занепаду мови й культури (с. 333–354).

Не принесла монголам жаданого визволення й возз’єднання і Японія, що проголошувала гасла паназіатизму – єдності народів Азії в боротьбі проти західних колонізаторів. У монографії добре висвітлено двозначність і непослідовність японської політики стосовно Монголії як на початку 1920-х (с. 31–46), так і в 1930-ті роки (с. 286–300). Врешті-решт, і тут на чільному місці виявилися власні геополітичні інтереси імперії, а не солідарність із “братами-азіатами”. Разом з тим загроза японського імперіалізму – реальна чи уявна – впливала й на радянську політику: І. В. Отрощенко звертає увагу на вплив “японського фактора” на реформи в галузі мовного будівництва та адміністративного поділу в Бурятії (с. 393). Водночас ця загроза правила радянському керівництву жупелом у боротьбі з панмонгольським рухом, що підтверджують численні звинувачення його діячів у шпигунстві на користь Японії. Слід зазначити, що, попри драматизм, а часом і трагізм описуваних подій, І. В. Отрощенко аналізує їх зважено, об’єктивно й різнобічно.

Окрему увагу дослідниця приділяє постатям видатних лідерів панмонгольського руху – Цибена Жамцарано, Елбека-Доржі Ринчіно, князя Демчигдонрова та ін., розкриваючи масштаб цих непересічних особистостей з усіма притаманними їм суперечностями, їхні сильні й слабкі сторони, історичне значення їхньої діяльності. Крім того, на сторінках книги діють Мао Цзедун, Й. Сталін, Г. Чичерін, Л. Карахан, Фен Юйсян та багато інших відомих діячів. Таким чином, закономірно постає проблема ролі особистості в історії. Спеціально цю проблему розглянуто на прикладі “конструктора” тувинської держави, уповноваженого Сибревкому в Урянхаї Інокентія Саф’янова (с. 121–135).

У дослідженні широко використано архівні документи, в т. ч. маловідомі науковцям. Список використаних джерел і літератури нараховує 604 позиції і включає документи й наукові праці монгольською, англійською, німецькою, російською, польською та українською мовами. Таким чином, перед нами – оригінальне наукове

дослідження, що спирається на досягнення світової монголістики. Поява такої монографії – справжня подія у вітчизняній науці.

Книга І. В. Отрошенко заслуговує на увагу не тільки професійних монголістів (їх, на жаль, у нашій країні замало), а й фахівців з історії Центральної Азії, Сибіру, Росії, Китаю, а також усіх, хто цікавиться історією ХХ ст., етно- та геополітикою. Безперечно, викладені в ній факти викликають асоціації з подіями української історії. Тож багатий фактичний матеріал монографії та результати аналізу можуть бути успішно використані в порівняльних дослідженнях, наприклад радянської національної політики щодо різних народів, а також правити основою для ширших історичних узагальнень.

Книгу написано строгим академічним стилем. Проте читач, не позбавлений уяви, відчує, як віє з її сторінок вільний вітер далеких степів, який доносить до нас через прірву в часі запах крові й диму, іржання коней і грім пострілів. Деякі розділи захоплюють не менше за пригодницький роман. Тому можна сподіватися, що монографія буде цікавою й широкому читацькому загалу. Для нефахівців особливо корисним додатком є карти (с. 397–401), які дозволяють зорієнтуватися в географічних реаліях далеких і незнайомих країв.

Нарешті, праця І. В. Отрошенко – не лише розповідь про давно минулі часи. На її сторінках авторка неодноразово звертається до сучасної ситуації й наводить факти, які свідчать, що в монгольських народів і нині жива пам'ять про героїчні події 1920–1930-х років. Не вмерло і прагнення до возз'єднання – мрія про Велику Монголію. Можливо, тому в назві книги начебто звучить незавершеність. Загрозливі тенденції останніх років дозволяють припустити, що в долях народів Східної та Центральної Азії, як, втім, і всього світу, можливі несподівані зміни – і як знати, чи не станемо ми, внаслідок чергової світової кризи, свідками нового відродження панмонгольської ідеї.

С. В. Капранов